

Referentsiaalne praktika kõneetnograafia uurimisvaldkonnana¹

Renate Pajusalu

Tartu Ülikool

Antropoloogiline lingvistika uurib keelt kui kultuuri osa, kusjuures kultuuri mõistetakse eelkõige inimese argist käitumist põhjustava teadmiste hulganähtuse, mida antakse põlvkonnalt põlvkonnale edasi teadvustatult või teadvustamatult. Kultuur on kõik, mis inimeses on õpitut, ja see vastandub päriksantule. Kas kultuuri näha märgisüsteemina, väiteliste (propositsiooniliste) teadmiste koguna või käitumismudelite süsteemina, sõltub kasutatavast kultuurikäsitlusest (vt nt Duranti 1997: 23–50; Foley 1997: 12–21). Käesolev artikkel püüab anda ülevaate referentsiaalsusest, mis on küll traditsiooniline keelefilosoofia ala, kuid viimasel ajal üha enam huvikeskmes ka kultuurilise nähtusena. Selleks vaatame kõigepealt lühidalt viimaste aegade olulisemaid antropoloogilise lingvistika suundumusi, seejärel referentsiaalsust traditsioonilises käsitluses ja siis eesti keele pronoomenite näitel seda, kuidas referentsiaalne praktika seostub kultuuri ja kognitsiooniga.

1. Sissejuhatus: esitus, indeksikaalsus ja osalus

Viimase paari aastakümne antropoloogilise lingvistika suhtlusega tegeleva osa – kõneetnograafia – teoreetilised huvid pöörlevad kolme mõiste ümber, mis kõik on seotud inimese kõnetevõimega. Need on **esitus** (*performance*), **indeksikaalsus** (*indexicality*) ja **osalus** (*participation*) (Duranti 1997: 14–21).

Esitus on Chomskyst lähtuv termin, mida tänapäeval kasutatakse tunduvalt laiemas tähenduses. 1965. aastal ilmunud teoses “Aspects of the Theory of Syntax” tegi Chomsky oma kuulsast eristuse keelepädevuse (*competence*) ja esituse (*performance*) vahel. Esitus on keelepädevuse tegelik kasutus, mis siiski ei baseeru mitte ainult pädevusel, vaid ka sellistel “grammatika suhtes mitterelevantsetel nähtustel nagu mälu piirangud, kõrvalepõiked, tähelepanu ja huvi muutused ning keeleteadmiste kasutuse (juhuslikud või ise-

¹ Tööd on toetanud ETFi grant 4405.

loomulikud) vead reaalses esituses” (Chomsky 1965: 3). Kui Chomsky arvas, et esitus ei kuulu lingvistika uurimisvaldkonda, (“juhus, kui lingvistika tahab olla tõsine teadus”, Chomsky 1965: 4), siis tänapäeva kõneetnograafia peab just seda poolt eriti oluliseks. Dell Hymesi järgi ei erine eri keeli kõnelevate inimeste keeleline teadvus niivõrd selle poolest, kuidas on maailm mingis keeles kategoriseeritud (nagu on arvatud klassikalises keelelise relatiivsuse ehk nn Sapir-Whorfi hüpoteesis, vt nt Foley 1997: 192–208), vaid pigem selle poolest, kuidas on keel kasutusel igapäevaelus. Sapiri ja Whorfi tüüpi keeleline relatiivsus grammatika ja sõnavara tasandil on sekundaarne ja baseerub primaarsel sotsiolingvistilisel relatiivsusel (Hymes 1972: 32). Keele kategoriseerivat funktsiooni ei saa eristada kommunikatiivsest, viimane sisaldab esimest, mis on eriti selgelt näha juhtudel, kui eri kasutuskontekstide jaoks on olemas erinevad viisid kategoriseerida sama kogemust (Hymes 1972: 33).

Teine allikas esituse mõistele on Austinist ja Searle’ist alguse saanud performatiivsusekäsitlus, mis seab esikohale tahtelise subjekti kõneakte ehk kõnetegusid. Kõneakti esitamine (sooritamine) tähendab selles kontekstis seda, et kõneleja viib sõnade abil ellu oma kavatsusi, olgu see siis laevale nime andmine vastaval tseremoonial või vabanduse palumine sõbralt argises olukorras. Oluline on siin see, et kõnelejat käsitletakse ratsionaalse subjektina, kes teeb, mida ta tahab ja paneb ka teisi seda tegema, näiteks vastama küsimusele või reageerima palvele (kõneaktiteooria kohta eesti keeles vt nt Õim 1986; Merilai 2001). Kõneaktiteooria on klassikalisel kujul (eriti just Searle’i interpretatsioonis) universalistlik, st eeldatakse, et kõik inimesed käituvad enam-vähem sarnaselt sõltumata kultuurilisest kontekstist. Just sellest seisukohast on seda antropoloogilise lingvistika raames palju kritiseeritud, väites näiteks, et kõnetegevus on lahutamatu seotud sellega, kuidas vaadeldav kultuur käsitleb isikut. Just arusaamine isiku ja ühiskonna omavahelistest vahekordadest erineb aga kultuuriti väga palju, sellest lähtuvalt erinevad ka kõnestrateegiad (vt nt Duranti 1997: 227–236; Foley 1997: 260–269).

Kolmas allikas esituse mõistele on poetikast ja laiemalt kunsti-teooriast lähtuv primaarselt kunstilise või poeetilise suhtlusakti esitamine, milles olulised on õnnestumine, oskused ja loomingulisus. Juba Roman Jakobson rõhutas, et keele poeetiline funktsioon ei ole oluline mitte ainult verbaalse kunsti puhul (kuigi on just seal domineeriv), vaid kuulub toetava lisandina igasugusesse verbaalsesse

tegevusse (Jakobson 1999 (1960): 57). Selline poeetiline sooritus on eriti omane teatud suhtluse vormidele, näiteks mis tahes lugu võib olla jutustatud huvitavalt või mitte. Lähemal vaatlusel on oskused ja õnnestumine oluline igasuguse kõnelemise puhul: mida ka inimene ei räägiks, võib ta püüda oma kuulajate tähelepanu huvitavate detailidega, näiteks tabavate ütlustega või ootamatute mõttekonstruktsioonidega. Sellest kõnetegevuse omadusest lähtuvadki vähemalt osaliselt sellised nähtused nagu släng ja võõrkeelsete sõnade kasutus koodivahetusena, aga ka keelilise identiteediga seotud murdeliste joonte ilmumine jms.

Indeksikaalsuse all on eriti keelefilosoofias pikka aega mõeldud eelkõige teatud keelemärkide kasutust, mille puhul referent selgub ainult kõnekontekstist. Lingvistikas on selles tähenduses rohkem kasutatud terminit *deiksis* (eestikeelset ülevaadet deiksisest vt Pajusalu 1999: 17–51). Kõneetnograafias ei mõelda indeksikaalsuse all ainult deiksis, vaid mis tahes viisil kõne sidumist kõnevälise reaalsusega, olgu see reaalsus siis füüsiline või kujutluslik. Igasugune referentsiaalne akt on selles mõttes indeksikaalne, et seob keelilise üksuse (enamasti nimisõnafraasi) ja reaalsuse selle osa, mis on selle fraasi referendiks. Teiselt poolt tuuakse indeksi näiteks tüüpiliselt ka näiteks idiolekti murdejooned, millest kuulaja võib järeldada midagi kõneleja päritolu või identiteedi kohta, või toon, millest võib järeldada kõneleja tundeseisundit (nt Hanks 1992: 46). Duranti (1997: 8) toob indeksi juurde näiteks koodivahetuse: võõras keeles öeldud väljend võib osutada näiteks mingile minevikukogemusele või ka lihtsalt keele-eelistusele ja olla seega indeksikaalne (vt ka A. Verschiku artiklit käesolevas kogumikus).

Osaluse käsitlused lähtuvad sellest, et kõnelejaid peetakse sotsiokultuurilises ruumis tegutsejateks, kellel igal suhtlushetkel on erinevad õigused ja kohustused, erinev taust ja teadmised ja erinev ligipääs kõnealustele teemadele. Pidevalt muutuvate osalejaidentiteetide kogumit nimetatakse osalusraamistikuks (*participation framework*, Goffmann 1981: 124–159; ülevaadet vt Seppänen 1997: 157–160). Kui kõneaktiteooria peab tüüpiliseks suhtluseks kahekõnet, milles on igal hetkel eristatavad kõneleja ja kuulaja rollid, siis osalusraamistikuna vaadeldud rolle on palju rohkem, näiteks tuleb iga suhtlussituatsiooni juures vaadelda peale kõneleja ja adressaadi (*addressee*) veel juuresolija (*bystander*) mõju suhtlusele. Sõltub ju räägitav väga palju sellest, kes jutuajamist veel kuuleb, ka siis, kui

kuulja ei ole otseselt adressaat. Erinevalt räägitakse näiteks laste või tuttavate täiskasvanute kuulates, samuti on erineva staatusega juuresolijatel erinevad õigused vestlusest osa võtta. Kui näiteks kolm inimest (kaks täiskasvanut ja üks laps) istuvad bussis ja täiskasvanud lobisevad omavahel, siis on lapsel selles olukorras erinev roll kui täiskasvanutel ja peale selle võivad neid kuulda ka teised reisijad, aga nad ei saa osaleda (kuigi teatud tingimustel saavad, aga peavad kõvasti vabandama). Laps ja kaasreisijad on sellisel juhul juuresolijad. Kõnelejad omakorda võivad olla vaid väljaütlejad (*animator*) ja tsiteerida sõnumi koostaja (*author*) mõtteid, mille kaudu saab vestluse osalejaks ka inimene, keda kohalgi pole. Sellise “osaleja” jaoks, kelle positsiooni kõneleja edastab ja kelleks võib olla ka näiteks ühiskond tervikuna või mingi ühiskonna osa, on Goffmannil (1981: 144–145) termin vastutaja (*principal*). Osalusraamistiku toimimise kohta on igas kõnekoosluses omad reeglid, millest mõned on kõnekäändude-vanasõnadena teadvustatudki, näiteks “laps räägib siis kui kana pissib”

Suhtlemine on niisiis võimalik tänu sellele, et sõnade abil saab esitada suhtlusakte. Esitusvõime baseerub omakorda vähemalt osaliselt keelemärkide indeksikaalsetel omadustel. Iga kõnekoosluse (*speech community*) liige peab suhtluses osalemiseks valdama suhtluse esituslikku ja indeksikaalset külge ja selle kaudu leidma käesolevale suhtlussituatsioonile sobilikku osalusraamistiku.

2. Referentsiaalsusest traditsiooniliselt

Searle'i järgi koosneb iga propositsiooniline akt referentsiaalsest aktist ja predikatsioonist (Searle 1969: 24). Pisut lihtsustatult tähendab see seda, et iga ütlus, mis öeldakse maailma kohta, sisaldab viidet selle maailma mingile objektile ja siis veel midagi, mida selle objekti kohta öeldakse.

Peaaegu iga nimisõna fraas võib olla referentsiaalne, st viidata mingile konkreetsele reaalsuse osale, või atributiivne, st edastada oma tähendusele vastavat üldist mõtet ja kirjeldada selle kaudu mõne teise nimisõna fraasi poolt viidatud entiteeti (ülevaadet referentsiaalsusest vt nt Viikuna 1992). Referentsiaalne väljend seob öeldu mingi kõnevälise entiteediga, atributiivne aga “töötab” mõistelises süsteemis. Nagu ikka keele puhul, on siin selgeid ja piiripealseid juhtumeid. Kui jutustuse alguses öeldakse

(1) Mulle tuli vastu üks indiaanlane.

siis sellega on entiteet INDIAANLANE meile tutvustatud kui konkreetne isik ja sellele võib hiljem viidata näiteks definiitse nimisõna-fraasiga *see indiaanlane* (2) või pronoomeniga *ta* (3).

- (2) Sellel indiaanlasele oli peas sulgedest ehe.
 (3) Ta oli peas sulgedest ehe.

Tüüpiliselt tuuakse atributiivse kasutuse kohta näiteks selliseid lauseid nagu (4).

- (4) Ta nägi välja nagu indiaanlane.

See ei ole ühegi konkreetse indiaanlase mainimine, sellega ei alga entiteedi INDIAANLANE kulg läbi dialoogi ja sellele *indiaanlasele* ei saa hiljem viidata personaalpronoomeniga ega definiitse fraasiga. Seega lause (2) ei ole lause (4) võimalik jätk, (3) võib küll olla, kuid mitte nii, et *ta* viitaks *indiaanlasele*.

Tegelikkuses on vahetegemine raske. Atributiivsed on pigem need väljendid, milles kirjeldus on olulisem kui referents ehk tegetmist on pigem kategooria kui referendi mainimisega. Näiteks lauses

- (5) Pean seda arstilt küsima.

võib arst olla konkreetne isik, kuid see on esitatud pigem kategooriana ja kuuluks seega pigem atributiivsete kui referentsiaalsete väljendite hulka. (Vilkuna 1992: 109–111)

3. Referentsiaalne praktika: paar lihtsamat näidet

Referentsiaalne praktika on teatud keeleühiskonnas juurdunud tava viidata erinevatele keelevälistele objektidele, nähtustele jms. Selle alla kuulub tegelikult kogu referentsiaalsete nimisõnafraside valdkond, kuid spetsiifilisemalt näiteks pöördumisvahendite valik (SINA ja TEIE vahel valimine), viis kuidas räägitakse teistest inimestest vastavalt suhtumisele ja tutvusastmele või objektidest vastavalt nende paigutusele ruumis. Referentsiaalne praktika on eelkõige suhtluse indeksikaalsuse osa, kuid seostub eriti tihedalt ka osalusraamistikuga. Kuna olen ise kõige rohkem tegelenud pronoomenitega ja ka mõned ala klassikud (Silverstein, Hanks) on oma vaateid esitanud just **deiktikuid** uurides, tuleb ka siinkohal eelkõige juttu personaalpronoomenite ja demonstratiivide referentsiaalsetest omadustest. Sarnaseid omadusi on aga ka muudel keele elementidel, nagu näiteks eespool käsitletud nimisõnafrasidel (vt näited 1–5).

Praktika, mille osaks on igapäevane referentsiaalne käitumine, on tingitud elu jooksul kogetud ja omandatud käitumisharjumusest, mida Pierre Bourdieu ja tema järel paljud suhtluseuurijad on hakanud nimetama *habituseks* (lad käitumisviis). Mentaalne maailm on konstrueeritud, mitte passiivselt salvestatud, ja konstrueerimise printsiibiks on struktureeritud ja struktureerivate dispositsioonide süsteem, *habitus* (Bourdieu 1990: 52). *Habitus* on kehastunud ajalugu, mis on muutunud teiseks loomuseks ja seega on unustatud, et see on ajalugu (Bourdieu 1990: 56). *Habitus* vastandub ühelt poolt mehhaanilisele kohustuslikkusele, teiselt poolt aga ka üksikisiku arutlevale vabadusele.

Seega sõltub see, kuidas referentsiaalseid akte esitatakse ja mõistetakse, sellest, kuidas kõnelejad oma elu jooksul on harjunud seda tegema. Selline harjumus on kultuurispetsiifiline, kuid mitte kunagi lõpuni valmis, vaid pidevalt muutuv ja oludega kohanduv.

Hanks (1990: 7–9 jj) on rõhutanud, et *habitus* on sotsiokultuuriline fenomen ja referentsiaalne praktika sotsiotsentriline. Kui Bühlerist lähtuv deiksisekäsitlus on viitemaailma keskpunktiks pidanud kõnelejat kui üksikindiidi (*ego*), siis uuemad käsitlused rõhutavad, et referentsiaalse maailma keskpunkt on kõneleja kui sotsiaalsete suhete summa (*person*). Nende sotsiaalsete suhete hulka tuleb arvata nii püsivamad sotsiokultuurilised suhted kui konkreetse kõnesituatsiooni MINA/SINA/TEMA jaotus ehk see, mida Goffmann on nimetanud osalusraamistikuks.

Vaatame mõnda referentsiaalse akti näidet. Nagu eespool juba öeldud, keskendun siinkohal pronoomenite abil viitamisele.

Teoreetilise keeleteaduse konverentsil ettekandega esinenud professor ütles lause (6), samal ajal käega laialt kuulajate poole viidates kuid mitte ühtegi konkreetset objekti osutades.

(6) Ma mainisin teile seal seda Trubetzkoyd.

Selle lausega sooritati neli referentsiaalset akti:

1. *mina* (ja verbi pöördelõpp *-n*) viitas muidugi kõnelejale, see on üheselt tingitud sõna *mina* tähendusest 'see, kes kõneleb'

2. *teile* viitas kuulajatele, kuid selle juures on oluline see, et teatud mõttes on see viitamine tarbetu. See, et kuulajaid eraldi nimetati, tegi (või vähemalt üritas teha) neist aktiivsed vastuvõtjad, seega toimus selle pronoomeni nimetamise kaudu mõningane osalusraamistiku muutus: "lihtsalt kuulajatest" muutusid auditooriumis ole-

vad inimesed “kaasahaaratud kuulajateks” See võte õnnestus hästi, sest kogu auditoorium asus aktiivselt lehitsema oma teeside vihikut.

3. *seal* viitas teesidele, materiaalses mõttes kuulajatele jagatud vihikutele, mentaalse maailma objektina aga selles vihikus olevale tekstile. See, et kuulajad mõistsid, millele see demonstratiiv viitab, tulenes ühelt poolt kõneleja žestist, mis osutas kuulajate ja seega ka laudadel olevate teesivihikute poole, teiselt poolt oli see määratud verbi *mainima* tähendusega. Siiski poleks neist kahest faktorist piisanud, vaid vaja oli ka kuulajate harjumuslikke teadmisi konverentsiolukorra kohta, “konverentsi*habitust*” Inimesel, kes pole kunagi kokku puutunud konverentsi, ettekannete, nende teeside ja teeside vihikutega, ei oleks olnud võimalik identifitseerida kohta, kus Trubetzkoyst juttu on.

4. *seal Trubetzkoyd* on definiitne nimisõnafraas, pronoomen *see* viitab siin asjaolule, et Trubetzkoy peaks olema kõigile kuulajatele varasemast tuttav, see on keegi, keda selles seltskonnas teatakse (ja häbi sellele, kes ei tea!). Sealjuures polnud selles ettekandes ega ka sel päeval varem Trubetzkoyd mainitud, seega pidi ta kõneleja arvates kuuluma kuulajate ühisesse varasemasse teadmusse.

Kui samal konverentsil teine esineja kõneles, et on inimesi, kes oskavad ainult 500 sõna, ütles ta lause (7), samal ajal käega akna poole viibates.

(7) Mitte meie hulgast vaid nende hulgast.

Selle lause puhul on interpreteerimiseks vaja teada, et tänapäeva maailmas (või inimkonnas universaalselt) on levinud komme jagada inimesi erinevatel alustel kahte rühma: MEIE ja NEMAD. Selline kogemus on meil näiteks ajakirjanduskeeles kaudu, kus selliseid MEIE/NEMAD vastandusi tehakse palju eriti poliitikaga seoses.

4. Referentsiaalne praktika ja kognitiivne maailmapilt pronoomenite näitel

4.1. KEHA ja RUUM

Kognitiivses keeleteaduses on viimastel aastatel suurt tähelepanu pööratud mõnede kategooriatele, mis on olulised ka referentsiaalse praktika seisukohalt ja milles kognitiivne maailmapilt seostub *habitusega*. Need on eelkõige KEHA ja RUUM, mis on omavahel lahutamatu seotud, sest KEHast algavad kõik RUUMid. Hanks (1990: 7) rõhutab ka nende mõistete sotsiotsentrilisust: see, kuidas

me mõistame oma keha ja elame selle ruumides, põhineb hiiglaslikul sotsiaalsete teadmiste kogumil.

KEHA käsitlus on eriti suure tähelepanu osaliseks saanud ka kognitiivses lingvistikas, klassikaline teos on Johnsoni "The Body in the Mind" (1987), millele on järgnenud lugematul hulgal metafoori-käsitlusi, mis lähtuvad inimeksistentsi kehalisusest. Referentsiaalsuse seisukohast on olulised (vähemalt) järgmised kehaga seonduvad aspektid: esiteks keha toimimine deiktilise koordinaadistiku nullpunktina (*origona*) ja ka selle kasutamine deiktilises projektsioonis, ja teiseks, mõningate kehalise tegevuse omaduste kajastumine deiktikute süsteemis ja referentsiaalses praktikas.

Vaatleme kõigepealt KEHA kui deiktilise välja keset. Juba Bühleri (1990 (1934)) klassikalises deiksise käsitluses on inimene olnud deiktilise välja egotsentriline keskpunkt, tänapäevase Johnsoni ja Lakoffi stiilis kognitivismi valguses tuleb vaid rohkem rõhutada selle inimese kehalisust (ja kõneetnograafia valguses omakorda sotsiaalsust). Huvitav on sellest seisukohast ka Bühleri käsitlus ümberpaigutamisest (sks *Versetzung*, Bühler 1990 (1934): 150–152), millest on hiljem kujunenud deiktilise projektsiooni mõiste (ülevaadet vt Hanks 1990: 218). Deiktilise projektsiooni all mõeldakse viitamisaamistiku muutust, näiteks nii, et kõneleja justkui asetab end jutustamiskohast sündmuskohta ja muudab vastavalt deiktikud oma kõnes. Bühleril nimetatakse seda ümberpaigutamisviisi 'Muhamed lähed mae juurde' Teine oluline projektsiooni tüüp on 'mäge tuleb Muhamedi juurde' mille puhul kõneleja kirjeldab kaugeid objekte, nagu oleksid need lähedal. Kui näiteks keegi kirjeldab oma kadunud kampsunit, mida parajasti kusagil näha ei ole, ja näitab oma rinnale, öeldes: *Siin on pross*, toimib kõneleja keha ruumi mudelina. (Deiktilise projektsiooni kohta eesti suulises kõnes vt Tirkkonen 2001).

Teiseks oluliseks KEHALisuse ilminguks referentsiaalses praktikas on see, et paljudes keeltes kasutatakse erinevaid demonstratiive vastavalt sellele, kas referent on nähtav, kuuldav või kombitav, või teiselt poolt, kas ta on käeulatuses või mitte, seega vastavalt sellele, kuidas referent suhtestub kõneleja kehaga. Hanks (1992) nimetab seda deiksise suhtekomponendiks (*relational component of deixis*). Selle puhul on näiteks oluline see, millist osa oma meeltest inimene referendile viitamisel kasutab, kas nägemist, kuulmist või kompimist. "Nähtav" on üks kategooriaid ka Diesseli (1999: 41 jj) demonst-

ratiivide kirjelduses, kuid kuulub seal deiktiliste tunnuste hulka ega ole otseselt seotud kognitsiooniga.

Eesti ühiskeele vaene demonstratiivide süsteem ei anna erilisi võimalusi selliste nüansside jälgimiseks. Teadupärast on ju eesti keeles kaks demonstratiivi, *see* ja *too*, millest viimane on kasutusel väga piiratud juhtudel. Erinevus nende kahe vahel on vähemalt esmapilgul ruumiline, st *see* viitab lähedale ja *too* kaugemale (vt Pajusalu 1999). Küll aga nõuab lõunaeesti kolmelise demonstratiivpronoomenisüsteemi (*sjo*, *taa* ja *tuu*, ülevaadet kogu süsteemi kohta vt Pajusalu 1998) kirjeldamine vähemalt ühe tunnuse lisamist, mis on osaliselt seotud kehalise kogemusega. Võiksime nimetada seda 'liigutatav' Liigutatavus on ühelt poolt referendi füüsiline omadus (eelkõige selle väiksus ja "lahtine olek"), teiselt poolt aga argikultuuri poolt määratletud harjumuspärane tegutsemisviis selle referendi suhtes. Minu materjalis on sellised liigutatavad entiteedid näiteks albumisse kleepimata fotod, tööriistad ja muud väikesed esemed.

Kolme demonstratiiviga keeltes eristatakse süsteeme, milles keskmine liige viitab keskmisele kaugusele deiktilisest keskmest (nn ruumiline süsteem, *distance-oriented system*), ja süsteeme, milles keskmine liige viitab kuulaja lähedal olevale entiteedile (nn isikuline süsteem, *person-oriented system*, Anderson, Keenan 1985: 282–286; Diessel 1999: 39). Lõunaeesti keel on kolme demonstratiiviga keel, kuid ei ole võimalik öelda, kas on tegemist ruumilise või isikulise süsteemiga, sest see sõltub viitamissituatsioonist. Vastavalt sellele, kas referent on liigutatav või mitte, valitakse lõunaeesti demonstratiivpronoomenite kasutuseks kas ruumiline või isikuline süsteem.

Kui kõneleja (minu lindistustes oli see 70-aastane naine Vastse-liina vallas 1995. aastal) näitas midagi väikest ja liigutatavat (fotosid, vanu esemeid pööningul) kasutas ta isikulist süsteemi, see tähendab, et vaadeldava voozu kõneleja käes olev entiteet oli *sjo*, adressaadi käes olev aga *taa*. Näites (8) on viidatav ese küsitleja käes, kes viitab sellele pronoomeniga *sjo*, tema vestluspartner vana naine viitab aga oma voozus sellele pronoomeniga *taa*, sest selleks hetkeks on kõnelejate rollid vahetunud ja see, kelle käes ese on, on muutunud adressaadiks. *sjo* tähendab siin seega 'see, mis on minu käes' ja *taa* 'see, mis on sinu käes'

(8) Küsitleja hoiab oma käes sirkliitaolist eset.

Küsitleja: a mis sjooga tõmmadi?

Vana naine: taaga vahest tõmmadi midägi ku puuanomid tetti

Kui aga kõneleja näitab midagi mitteliigutatavat, võib kasutada ruumilist süsteemi. Minu lindistustes rääkis sama naine õuel olevast ehitisest ja viitas selle nurkadele erineval viisil (9). Alguses viitas ta mõlemale nurgale pronoomeniga *sjo*, pärast seda aga kaugemale pronoomeniga *taa* ja lähemale pronoomeniga *sjo*. Kuulaja asukoht selle viitamise puhul mingit rolli ei mänginud.

- (9) sjo kutsutass vinne nukkõga [...]
 a sjo om puhta nukaga.
sjo om jah vinne nukkõga ja
taa om puhta nuka tüü.

Olemegi KEHA mõiste juurest jõudnud RUUMI juurde. Hanks käsitleb füüsilist ruumi kui “(läbi)elatud ruumi” (*lived space*), millega rõhutab seda, et RUUMikäsitlus on inimese jaoks alati tema käitumiskogemuse (*habitus*) kaudu antud. *Habitus* sisaldab siin nii teadmisi referentsiaalsest praktikast erinevates kõneolukordades, nagu nägime näidetes (8) ja (9), kui ka üldisemaid kultuurilisi teadmisi ruumiliste entiteetide jagunemisest. Käesoleva artikli aluseks olnud materjal (lindistused Vastseliinas) on hea näide ka ruumilisest süsteemist, mis on tingitud kultuuriliste teadmiste poolt. Nimelt viitas oma maja uksele seisev peremees majale ja selles olevatele esemetele pronoomeniga *sjo*, õuel olevale pronoomeniga *taa* ja aia taga olevale pronoomeniga *tuu*. Siinkohal oli oluline teadmine talu ruumilisest struktuurist: mis on õu ja mis mitte.

Metafooriliselt võiks ruumist kõnelda ka näites (10) kasutatud deiktilise vastanduse korral. Perenaine näitas mitmesuguseid vanu esemeid ja kasutas mitu korda sama skeemi: objektile tervikuna viitas ta pronoomeniga *sjo*, objekti detailidele aga pronoomeniga *tuu*. On väga tõenäoline, et tervikobjekt on “mentaaalselt lähemal” kui selle detailid, kuna just tervikese on igapäevases elus kasutusel.

- (10) sjo om tsärkli.
 /.../
tuuga sai setä sai telliq. siin on näet kruuvi.
 (tuu = sirkli osa, kruvi)

4.2. Sotsiaalne võrgustik

Kui peatükis 4.1. vaadeldi referentsiaalse praktika ja KEHA ning RUUMI mõistete vastastikust mõju, siis teine valdkond, kus referentsiaalse praktika olemus hästi näha on, on sotsiaalsete suhete võrgustik. Igas kultuuris on kombeks kategoriseerida inimesi rühma-

desse suhete alusel kõnelejaga. Eesti kultuuris teeme selget vahet, kes on sõber, kes sugulane ja kes lihtsalt tuttav. Selle jaotuse teeb keerulisemaks sooline diferentseerimine: eesti keelt kõneldes on kombeks ka võõrast inimesest rääkides anda kuulajale vähemalt mõista, kas tegemist on mehe või naisega.

Kogu selle valdkonna analüüsimiseks oleks vaja uurida, kuidas kasutatakse eesnimisid, perekonnanimesid, hüüdnimesid ja muid nimisõnafraase.

Siinkohal vaatleme lühidalt, kuidas saab pronoomenite abil osutada viidatava inimese ja kõneleja vahelistele suhetele (sellest veel Pajusalu 2000a, 2000b, 2001). Argivistlustes esinevad näiteks järgmised nimisõnafraaside tüübid, milles nime ees on kasutatud erinevaid määratlejaid (11a–e).

- (11a) see Tanel
- (11b) üks Tanel
- (11c) mingi Tanel
- (11d) see üks Tanel
- (11e) üks mingi Tanel

See, millist fraasidest parajasti kasutatakse, on määratud kahe põhilise teguri poolt. Esiteks on olulised tekstuaalsed kriteeriumid, st mainitus ja identifitseeritavus, millele üldjuhul osutab artiklilaadselt kasutatud pronoomen *see* (11a). *üks* ja *mingi* nime ees näitavad aga seda, et kuulaja tõenäoliselt ei tunne viidatavat isikut, kusjuures *mingi* puhul ei tunne teda ka kõneleja (11b, c). Omaette huvitavad ja praeguseks lõpuni uurimata on määratlejate kombinatsioonid (11d, e). Teiselt poolt võivad nimefraasi valiku taga olla ka tutvussuhted, näiteks oma head sõpra nimetatakse tihti palja nimega ka siis, kui kuulaja teda ei tunne.

Teine näide sotsiokultuurilise praktika mõjust pronoomenite kasutamisele on nimisõnafraasid tüübist *meil üks mees*, st mitmusliku isikupronoomeni kasutamine adessiivis (12). Linnakultuuris viitab see isikupronoomen tavaliselt töökohale, maakultuuris aga ka näiteks külale. See kehtib siiski ainult isikule viitamisel, sest näiteks fraas *meil üks kassipoeg* on üsna raskelt tõlgendatav töökoha kassipojale viitavana.

- (12) Kas sa tead, kus saab odavalt arvitit? Meil üks mees tahab ka osta poisile.

5. Lõpetuseks

Referentsiaalne praktika on viis, kuidas inimesed kõneldes seovad sõnu ja mõtteid reaalsusega. Tegelikult haarab see enda alla peaaegu kõik, mida lingvistikas on nimetatud pragmaatikaks; st kõik selle, mis määrab, mida inimene oma sõnade abil teha võib. Käesolevas käsitluses pole see inimene aga vaba tahtega suhtleja, kes otsustab ise, millise kõneakti sooritab ja mis selle tagajärjed on, nagu seda nähakse Austini ja Searle'i tüüpi kõneaktipragmaatikas. Pigem on inimene sotsiaalsete suhete summa ja tema loovus ja vaba tahe kõnetegevuses on määratud sotsiokultuuriliselt *habitusega*.

Siinses artiklis vaadeldi lähemalt mõningaid referentsiaalse praktika huvitavaid aspekte, mis on seotud eesti pronoomenikasutusega. Olulisemad kategooriad on siin kultuuri poolt suures osas määratud KEHA ja RUUM, mis üksteist vastastikku tingivad. Pisut abstraktsemal tasandil ilmnevad ruumilised suhted ka inimsuhete võrgustikus. Jääb siiski tõdeda, et antropoloogilisel vaatenurgal on eesti keele kallal veel palju teha.

Kirjandus

- Anderson, Stephen R.; Keenan, Edward L. 1985. Deixis. – Language Typology and Syntactic Description. Vol III: Grammatical Categories and Lexicon. Toim T. Shopen. Cambridge: Cambridge UP.
- Bourdieu, Pierre 1990 (1980). The Logic of Practice. Stanford: Stanford University Press.
- Bühler, Karl 1990 (1934). Theory of Language. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins.
- Chomsky, Noam 1965. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge: The M.I.T. Press.
- Diessel, Holger 1999. Demonstratives: Form, Function and Grammaticalization. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Duranti, Alessandro 1997. Linguistic Anthropology. Cambridge: Cambridge UP.
- Foley, William 1997. Anthropological Linguistics. Oxford: Blackwell.
- Goffmann, Erving 1981. Forms of Talk. Oxford: Basil Blackwell.
- Hanks, William F 1990. Referential Practice. Language and Lived Space among the Maya. Chicago: The University of Chicago Press.

- Hanks, William 1992. The indexical ground of deictic referents. – Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon. Toim A. Duranti, C. Goodwin. Cambridge: Cambridge UP. 43–76.
- Hymes, Dell 1972 (1964). Toward ethnographies of communication: The analysis of communicative events. – Language and Social Context. Toim P. P. Giglioli. Harmondsworth: Penguin Books. 21–44.
- Jakobson, Roman 1999 (1960). Linguistics and poetics. – The Discourse Reader. Toim Adam Jaworski and Nikolas Coupland. London, New York: Routledge. 54–62.
- Johnson, Mark 1987. The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason. Chicago: University of Chicago Press.
- Merilai, Arne 2001. Poetilisised kõnetead. Kaks konteksti. – Keel ja Kirjandus 1-2, 13–24, 92–98.
- Pajusalu, Renate 1998. Eesti pronoomeneid 2. Võru *sjo*, *taa* ja *tuu*. – Keel ja Kirjandus 2, 159–172
- Pajusalu, Renate 1999. Deiktikud eesti keeles. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 8.
- Pajusalu, Renate 2000a. Isikule viitav nimisõnafaas argivestluses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 44–45. Tartu. 50–66.
- Pajusalu, Renate 2000b. Indefinite determiners *üks* ja *mingi* in Estonian. – Estonian Typological Studies IV Toim M. Erelt. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14. Tartu. 87–117
- Pajusalu, Renate 2001. Definite and indefinite determiners in Estonian. – Pragmatics in 2000. Selected Papers from the 7th International Pragmatics Conference. Toim Enikö Nemeth T. Antwerp. 458–469.
- Seppänen, Eeva-Leena 1997. Osallistumiskehikko. – Kesktelunanalüüsin perusteet. Toim Liisa Tainio. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Searle, John R. 1969. Speech Acts. Cambridge: Cambridge UP
- Tirkkonen, Mari-Epp 2001. Deictic projection in Estonian. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim I. Tragel. Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2. 192–215.
- Vilkuna, Maria 1992. Referenssi ja määräisyys suomenkielisten tekstien tulkinnassa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Õim, Haldur 1986. Pragmaatika ja keelelise suhtlemise teooria. – Keel ja Kirjandus 5, 257–269.